Першу звістку привіз із ярмарку Петро Рудик.

Він летів змиленими кіньми, як зміями: безмилосердно — удар за ударом — Рудик шльогав коні лозиною і гукав:

— Лети мені, кров чортова, як з лука!

Руки вклякали йому,— тоді схилявся в якомусь розпачі головою аж до полудрабка на возі — от-от стукне головою об віз... Вимовляв слова з мукою в голосі:

— Ех, коні мої, сивогриві коні!

Рудик підвів голову. Перед його очима на всю прить мчали коні, вигнувши блискучі хребти; йому навіть здалося, ніби коні виводять якогось шаленого танця, ритмічно лупаючи копитами підмерзлу землю... Далеко — у білих латках снігу — чорніє степ.

А дорога — двома чорними коліями — летить назустріч неймовірно швидко: село виринає з придолинка раз у раз ближче. На греблі замайоріли верби, сірими павуками виткнулися на горбах вітряки, а за горбами — домівка Рудикова.

— Усе, тепер усе пропало,— промовив упівголоса Рудик.

Невимовний жаль застиг йому на скам’янілому обличчі

так, що годі було змалювати його, обличчя те...

— Кінець,— прошепотів Рудик.— Кінець...

Захекані коні стишили ходу — бігли риссю,— тоді господар смикнув віжки і зовсім зупинив коні. Він зліз із воза, випростався і повагом, як то годиться хазяїнові, став поруч коней.

У борозного коня блищав на здуховині піт: кінь важко дихав і пирхав.

"Дурний. Зовсім загнав коні",— промайнула Рудикові думка, але він махнув у просторінь рукою, ніби рубнув зозла.

— Мені коні жаль?

Злоба судомила Рудикові обличчя; він скривив рота і зайшовся сміхом. Глузуючи, переконував когось невідомого:

— А наші дурні сівалки та січкарні купують — все, бач, багатіють. А виходить — смерть прийшла... Розумніші давно вже спродуються до цурки... Волів рубають, щоб чорту нетрудженому не дісталися, а ми — багатіємо!.. Своїм салом колеса комуні підмазуємо: сідай на воза та й поганяй! Багачі — по три на копійку.

Рудик, упершись в голоблю воза, застиг; мислі, одна одну переганяючи, завихрили йому в голові, як ніколи до того: не встигне яскраво промайнути одна думка, а друга вже підхоплює першу, вивершує кінець — а далі зринає третя — ще яскравіша... Мислі, здається Рудикові, вихрять, товпляться, а неспроможні зарадити горю.

— Так... Востаннє, мабуть, їду з базару? — тихо запитав він коні. І повагом, увігнувши голову в плечі, рушив назад до воза. Лозину переломив і кинув серед дороги. Коні торкнув віжками й попустив до села тихою ходою.

Злоба не сходила йому з обличчя — не вгамовувався. Все переконував когось невідомого:

— Сидять на хуторах, мов ті кроти сліпі. А воно все, виходить, справдилося; грабували панське — ми раділи нишком... Не стало панського,— голота ненажерна нас за горло взяла: "Давай, мовляв, зайву землю, давай реманент, худобу..."

Базар аж клекотить: огирі хазяйські стоять рядами, як намальовані, — не купиш, хоч подивишся! А мені, дурню старому, коні жаль!... Люди дочок заміж за харпаків змовляють, щоб багатство втримати, а мені коні в голові?!

"...У вас, Петре, Наталка як королівна",— спливли в Рудиковій пам’яті чиїсь солодкі слова.

Рудик ударив коні по стегнах віжками, а сам схилив заклопотану голову аж на груди; чорний, приношений кожух охляп, звисав на його кремезному й дужому тулубі. А злоба й журба вчорнили йому обличчя: сидів на возі розлютований, лаявся, не зважав на слова:

— Голоті колектив — як висівки гарячі до болячки! На руку ковінька. Підуть, підуть, гади! Заради хліба шматка робитимуть... А ще коли помажуть той шматок — в долоні плескатимуть, дякуватимуть!.. Підуть.

"...У вас, Петре, Наталка як та королівна",— вдруге спливли чиїсь солодкі слова.

Намагався пригадати, хто говорив йому слова ці. Ні, не пам’ятає... А знає твердо, що хтось у свати набивався.

І в Рудика мимоволі зажевріла — єдина над усі — думка: вимальовував собі в пам’яті, образ за образом, усіх парубків, що їх знав був на селі; були між ними, на думку Рудикову, хороші, путні хлопці — на зріст, на силу, на вдачу, та й на вроду — дарма що вбогі... За багачів парубків Петро Рудик навіть не думав: хіба вони спроможні тепер зарадити його горю?

Він трьох синів — найзаможніших батьків на селі — поруч дочки своєї поставив: усі вони, коли до Рудикового багатства рівняти, з руками Наталку вирвуть... А найбільше Рудикові до серця Михайло Шовкуненків.

"Та що з того,— подумав Рудик,— як йому, козакові, самому батька рідного доводиться зрікатися, щоб на інженера довчитися?.. Не потрібна моя Наталка Шовкуненкові. Студент!.."

Він твердо, категорично вирішив, що найкраще йому обирати собі зятя з-поміж убогих.

"Адже й з убогого,— подумав хитро Рудих,— можна буде доброго хазяїна викохати..."

Тоді бадьоріше підвів голову, підсмикнув кожуха й весело гукнув на коні:

— Ану, дріботи, сивогриві!

Коні легко, ледве доторкаючись копитами землі, помчали Рудикового воза вздовж селом.

Він їхав селом, як мертвий: склепивши очі, не підводив голови, не здоровкався до людей... Люди тінями миготіли йому в очах; деякі — ясно бачив — запобігливо вклонялися, інші ж одверталися — намагалися не помічати,— а багато було таких, що перші сподівалися на привітання Рудикове.

Не доїжджаючи зборні, Рудик побачив у гурті парубків Юхима Скрекотня. Його легко було впізнати з однієї шапки: гостроверха якась, облямована по краях товстим полотном, що вилискувалося від лепу,— шапка здалеку кидалася в очі й кожному говорила ніби: це Юхим Скрекотень...

"Нужда, а не чоловік! Купу дітей за свій вік наплодив",— подумав Рудик.

Скрекотень тримав у руці якийсь шматок мотузки.

Коли Рудикові коні стишили коло зборні ходу, Юхим Скрекотень вийшов з гурту хлопців і стояв собі недалеко дороги. Парубки реготали й заливалися сміхом.

— Дядьку Петре, спиніть на хвилину коні,— гукнув Скрекотень. Парубки ще голосніше пирхнули зо сміху.

Рудик зупинив. Тоді Скрекотень склав удвоє з мотузки петлю, накинув собі на шию, затяг її, кумедно якось смикнувши за один кінець... Запитав голосно:

— Бачили? Це я на куркулів таку видумав!..

— Дурень ти! — рубнув з обуренням Рудик.

Він хотів вилаяти Скрекотня останніми словами, змішати його з болотом — тут-таки, на вигоні, прилюдно... Проте переміг свої чуття: не насмілився вилаяти.

Дітвора, підбадьорена Скрекотнем, бігла навперейми Рудикового воза, заглядала Рудикові в очі й голосно приспівувала:

Рудий сам, руду взяв,

Рудий піп повінчав;

Одно було малесеньке.

Та й те було рудесеньке...

Рудик метко лапнув на возі батога. Не було... Жаль який! Він ніколи не брав батога до своїх коней.

"Останнє стерво насміхається. Докотилася чума й нашого берега! Кінець тепер... Голота розметає нас, як ризи Христові..."

У мислях Рудикових — він це твердо вирішив — був єдиний порятунок: Наталчині змовини.

Тоді вдруге вимальовував собі в пам’яті, образ за образом, усіх парубків, що їх знав був на селі... Шукав собі зятя з-поміж убогих.

...Недалеко свого подвір’я, за п’ять-шість хат, Рудик перепинив коні: назустріч йому переходив дорогу Оксентій Кашуба.

"Птиця летить",— усміхнувся Рудик.

Справді, Кашуба схожий був з обличчя на якусь дику птицю, яку годі було пригадати! Зріст мав низенький, миршавий,— негармонійно якось збудований був Кашуба.

— Хазяйнуємо? — жартома поспитав його Рудик, спиняючи коні.

— Ке там хазяйство, свате! То ви, бачу, по ярмарках гасаєте... Здрастуйте,— і Кашуба по-дружньому, підсунувши шапку на лоба, подав Рудикові свою довгу, схожу в долонях на маленького ковша, руку.

Сердечно привітавшись, давні приятелі хвилину стояли мовчки — вони звикли розуміти один одного з півслова.

Правда, Кашуба здивований був, що Рудик загнав так коні — вони взялися милом, трусилися й парували.

"Петро ж не любить їздить так кіньми",— подумав він, але й слова не сказав про це.

У Кашуби на мислі зовсім інше... Ярмарок, зрозуміла річ, його цікавить надзвичайно: чи поцінна тепер худоба, чи правда тому, що спродуються люди, а коли спродуються, то які ціни на свині? Кашубі треба до зарізу купити пару добрих підсвинків.

А є ще в Оксентія найголовніша справа — спитати Петра Рудика за Наталку. Кашубиха день у день нагадує: "Спитай..." Хочеться їй висватати за невістку Наталку Рудикову.

Кашубиха декілька раз уже вихваляла дівку перед людьми, щоб похвала та до батьків докотилася, а Рудики на це — ні слова. А кращої ж пари, на думку Кашубів, не знайти Рудикам. Бо недурно ж сказано: "Чешися кінь з конем, віл з волом..."

Кашуби до дрібниць підраховували свої достатки, рівняючи їх до Рудикових: так, Петро Рудик заможніший з усіх багачів на селі, але й вони — Кашуби — недалеко в ряду від нього. А пасіка кашубівська, всі знають, щоліта червінці на крилах носить!

Коли Кашуби рівняли своє багатство до Рудикового, щоб таки почесався віл з волом, то Оксентій нагадав усій сім’ї, що вони з Петром Рудиком — давні приятелі... Разом парубкували, разом на привоз ходили, чарку колись глибоку пили, а коли не помиляється Оксентій, то одного літа й поженилися: Оксентій після великодня, а Петро — восени.

"Неговіркий став Рудик... Загордував",— подумав собі Кашуба.

Оксентій Кашуба звик бачити його завжди насмішкуватого, веселого, дотепного й не жалького на слова, а раптом — така велика зміна: обличчя сиво-біле, ніби в п’яного, брови суворо стиснуті, вуста стулені... А на губах, помітив Кашуба, зашерхла в куточках піна.

"Знов, мабуть, наклали облігації",— подумав собі Кашуба. Він перший вирішив порушити мовчанку.

— А я це од вас іду,— промовив, чекаючи почути звичайне запитання: чого, мовляв, ходив?..

Рудик не запитував; ледве усміхнувшись, він хитнув журливо головою.

— Не буде, свате, з нашого пива дива,— сказав.— Не весілля нам справляти, Оксентію...

Далі оглянувся на обидва боки, смикнув Кашубу за рукав,— поставив його собі просто перед ротом, а тоді говорив таємниче, з притиском на кожному реченні... Аж піна йому скакала з рота, так говорив він!

— Комуна колективізує сарану, голоті — всі права... У степових селах розкуркулюють до сорочки й очкура. Рубай реманент, ховай добро, спродуй худобу,— вже нам більше не хазяйнувати! І то поспішай, бо пізно буде. Думаєш, не підуть у колектив? Підуть. Підуть, гади!

Рудик закляв люто всі порядки на світі, комуну й голоту разом.

— Тепер, Оксентію, кожний за свою шкуру дбає... Я вам не ворог, ви мені, знаю добре, теж не каменя бажаєте... Та що з того? Жменя нас. А під боком у нас — вороги, гадюки. Оті печериці-хати повні ворогів, повні сарани. Голі й босі, голодні, вони нікого не помилують! Повірте мені, Оксентію, нікого не помилують. Вони розметають нас, як ризи ті... Не

вірите? А я вас питаю: де панське поділося?.. Панів проковтнули, а нас і не запиватимуть!..

У Кашуби з переляку трусилися ноги: він хитався — отот упаде на полудрабок воза, так глибоко схвилювала його Рудикова звістка.

Тіло йому дерев’яніло; намагався щось говорити, а зуби так цокотіли, що не міг подати голосу.

— Спаси-бі,— спромігся він промовити.

Рудик не сказав більше й слова. Він обминув Кашубу возом і люто гаркнув на коні.

Кашуба боявся впасти на мерзлу землю-. Тоді схилився плечем на вербу, закрив долонею очі й тихо, по-дитячому якось, захлипав.

Ворота Рудикові одчиняла невістка — старшого сина жінка. Син у царську війну загинув десь під Карпатами, а невістка з хлоп’ям залишилася у свекра.

Молодиця була на вдачу тиха й лагідна. А Рудикові нагадувала гарної породи овечку: огрядна, біла на тіло, вона завжди ходила в рясних спідницях, була роботяща й кохала свого одинака-сина. Рудик навіть любив свою невістку за таку добру вдачу!

— Випряжи коні й погодуй,— ще з воза наказав молодиці свекор.

Він метко, по-хазяйському, обвів очима подвір’я. Все, здається, було на своєму місці.

Рудик узяв тоді з воза порожні мішки, причинив ворота й хвилину стояв посеред двору в задумі.

"Який важкий день... Недурно ж понеділок,— він мені ніколи не щастить. Та чекати на щасливий день,— подумав Петро Рудик,— не час. Треба сьогодні ж послати невістку до Мелашки".

...Убогу вдову Мелашку, матір двох синів, обрав собі за сваху Рудик. З усіх парубків, на його думку, менший Мелащин парубок — найдостойніша пара Наталці Хлопці в Мелашки — чесні й роботящі; старший, правда, десь собі на заводі пролетаріатом, а менший, як з міді вилитий, хазяйнує... А хазяйство, нема де правди діти, мізерне: два клапті землі, хата з повітчиною, та ще, здається, теля якесь держить Мелашка!

Він, Рудик, до дрібниць змалював собі дорогою Мелащину радість, коли вона не дурна жінка.

Так, усе своє добро — вози й коні, скрині повні, засіки пшениці "українки" — геть-чисто все з гамузом — він перевезе на світанку до Мелашки. Хватить добра Рудикового Мелашці до смерті! Хай переховає, — хай зарадить Рудиковому горю...

Невістка вела в конюшню коні; Рудик перепинив її і мляво поспитав:

— А де ж наш наймит?

— У млині... Ковш відбирає.

— Хай меле цілу ніч — сьогодні добрий вітер,— наказав свекор. Він повернувся вже йти до хати, але зупинився — пригадував собі, чи все сказав молодиці.

На порозі стояла Христя. Притулившись до одвірка, вона пильно стежила за своїм Петром з невісткою.

"То нічого,— думала свекруха,— що молодиця тиха й лагідна, що за неї не чути на селі поговору,— то все нічого... Адже молодиця з неї — як те яблуко на спаса, а хіба далеко до спокуси, до гріха?"

— А ти бесіду, бачу, з невісткою...— зустріла вона єхидно Петра, та Рудик не дав їй скінчити речення — гримнув на неї ще й мішки додолу кинув.

— Де Наталка? — суворо запитав у хаті.

— Вишиває в хатині. Ти, мабуть, не обідав на ярмарку? — засокорила перед чоловіком Христя.— Нема гірше за ті ярмарки — цілий божий день вештаєшся, б’єш ноги... А в нас — новина: Кашуба Наталку сватає. Приходив оце на змовини; цілий день просидів та все багатство своє вихваляв тут... Якби, каже, не комуна,— двадцять десятин би землі прикупив, а то не можна ж... Стрижуть, каже, нас, свахо, мов тих баранів,— до нової вовни!..

— Уже голять, а не стрижуть,— незадоволено урвав Христю Рудик.— Давай полуднувать. Дівка хай дома, а молодицю доведеться вирядити на хутір... до Мелашки, Козленка покійного жінки.

Христя, почувши з вуст чоловіка такий дивний розпорядок, не знала, з чого почати річ.

"Дівка хай дома, а молодиця — проти ночі — до Козленкової Мелашки... До чого все це?" — з напруженням думала Христя.

Вона з острахом підступила до чоловіка й пильно вдивлялася йому в очі. "Чи не п’яний, бува?" — думала.

Христя, з рогачем у руках, не рушала з місця; Козленкова Мелашка не сходила їй з думки... А Петро, як на зло, мовчки, сопучи, скидав коло полу кожуха.

Повернувся чоловік обличчям до Христі розлютований, аж слиною харкнув зозла на долівку... Ногами затупав і закричав:

— Чого стоїш, як манія?.. Поклич мені дівку й молодицю!

Христя не рушала з місця; вона не певна була за розум чоловіка — зроду не бачила Петра в такому розпачі, такого розпаленого й лютого. Христя бідкалася й метушилася по хаті — то миску на стіл поставить, то рогачем стукне, а з хати не виходить: сльози аж бриніли на очах у старої Христі.

А Рудик підстьобував її словами:

— Не божкай, ради Христа! Не божкай, а роби, що наказую.

На крик у хаті, на грізний батьків голос, зайшла в хату Наталка. Прибрана — заради Кашуби, видно, в усе нове,— вона стояла на порозі, як молода, що прийшла просити на дівич-вечір. Сіра, доброго сукна спідниця рясно лежала на раменах дівочих; ботинки, замість черевиків, блищали наваксовані, а з-під корсета великими яблуками вишита, туго випиналася пазуха тонкої сорочки... Скидалася дівчина більше на матір — така ж була висока й засіяна ластовинням, як і мати.

Вона сором’язливо обвела очима батьків, ніби чекала на запросини сісти.

Христя, витираючи фартухом сльози, перша вихопилася із своїм словом:

— Спитай ти, дочко, в батька, чого це він збирається невістку проти ночі на хутір до Козлівни посилати, бо я вже, виходить, дурна стала!.. Не розумію.

— Тобі трудно буде й зрозуміти... Ой трудно,— спокійніше озвався Рудик.— Дочко-голубонько, ти мене зрозумієш... Сідай.

Рудик причинив хатні двері, посадовив Наталку поруч себе; Христю теж запросив сісти: їжа йому тепер не в голові.

"Диво дивнеє,— думала Христя.— Розсадовлює, припрошує... А слова якісь чудні: "Дочко-голубко..." За весь вік не бачила Христя такого ще Петра!

Вона сіла на лаві, навпроти чоловіка, і так застигла в чеканні.

— Так знайте ж: голота розметає нас, як ризи Христові,— почав своє слово Рудик.

Де він запозичив цю мудрість з ризами — невідомо було, а тільки дуже часто любив припасовувати її... Десь, видно, глибоко залягли йому на серці слова з Євангелія.

Богомільну Христю — цього сподівався Петро — ризи Христові вразили надзвичайно: вона вислухала його слова, як молитву.

А коли Петро згадав за Мелашку Козленкову, за весільні змовини сьогодні ж,— Христя розплакалася...

— На все згодна, Петре,— проказала вона,— та одного тільки боюся: дитину свою в злидні занапастити...

— Я каменя дочці теж не хочу на шию вішати,— одказав Рудик.

Лишалося Наталчине слово. Дівка тихим голосом, ледве чутно було, вимовила свою згоду на змовини ще й додала засоромлено:

— Мелащин Михайло в сто раз кращий за Кашубенка!

— Твоя правда, дочко! — радісно підхопив Наталчині слова Рудик.— Батьків розум маєш! А батько твій — пам’ятай це — ніколи ще в житті не програвав!

На Рудиковому обличчі, поколупаному де-не-де віспою, заграла всіма барвами хитра усмішка.

Він повернувся, зберігаючи усмішку, до Христі.

— Клич же молодицю,— де вона там забарилася,— та хай рушає завидна до Меланії Прохорівни!

— Таке й скаже: Меланія Прохорівна! — засміялася Христя, пораючись коло печі.— Та вона ж у нас пшеницю жала колись за третій чи п’ятий сніп!..

Рудик посварився на Христю пальцем.

— Затям, Христе, що ласкавими очима й гадюк чарують.

Рудикова невістка прийшла з Мелашкою, коли заходило сонце.

Дорогою вони мало розмовляли, бо йшли проти вітру, а вітер заносив слова; ще в обіди,— пригадувала собі Мелашка,— вітер був не такий рвучкий, проти ночі ж розійшовся, що з ніг валяє...

Вона раз у раз відкидала рукою клини своєї благенької кофти. Вітер піддимав їй клини ті.

Щупла на зріст, витруджена з обличчя, Мелашка бадьоро йшла ще поруч молодиці.

Усю дорогу Мелашці снувалися в голові слова молодиці: "Дуже вас просять мати, щоб ви, тьотю, прийшли..."

Мелашка не розпитувала молодицю, бо добре знала Христі Рудикової вдачу: послала, мовляв, молодицю, запросити... А вона, Мелашка, не князівна,— може, кличуть люди півмітки помотати!

А в кого ж Мелашці й заробити, як не в багачів? Гай-гай, скільки вона того діла чужого своїми пучками переробила!

— Ви мене вхоркаєте, тітко Мелашко,— пожартувала Рудикова невістка.

— Не мені тебе, батькова дочко, вхоркувати,— відказала їй Мелашка. — Був кінь, дочко, та з'їздився...

І Мелашка, підбадьорена за свою ходу, ще бистріше взяла ногу. А мислі по-старечому поснувалися їй, одна одну здоганяючи.

Сходила вона, Мелашка, свої ноги. Аж згадати страшно, як бідувала вона своє життя за Козленком. Не встигла заміж вийти — обсіли діти й злидні разом; чоловік літо й зиму на заробітках, а вона з дітьми вдома... Орача на смужки свої наймай, Мелашко! Кожному годи, кожному роби, щоб ті діти до толку призвести...

"Та й викохала діти,— сміється собі Мелашка,— на заздрість людям. Дорогих синів маю!.. Сміються тільки з матері за церкву: на чорта, мамо, патланів-попів годувати нашими копійками?"

Сміються, а таки матір шанують: дають їй гроші до церкви!..

Тай-гай, а скільки вона діла чужого своїми пучками переробила?.. І в Рудиків, пам'ятає, робила: по дві копи пшениці на день нажинала. А під копою ще й дитина, було, квилить мала.

Пам’ятає, усе пам’ятає Мелашка...

— А ми вже незабаром і дома,— урвала Мелащині думки молодиця.

Справді, недалеко — гоней за двоє— було Рудикове подвір’я.

Жінки не хотіли дражнити селом собак і йшли полем.

На степу вихрів вітер. Він аж у селі — в Рудиковому яру. Голосна луна гула в яру... Здавалося, на степу справляв хтось гучне весілля: на всі голоси — тонкі й басисті — степом котилася весільна перезва.

— Як я й додому повернуся,— бідкалася Мелашка.— Така буря, такий вітер...

На ганку Рудикової хати Мелашка осмикнула свою кофту: не годилося розвій-вітром заходити в чужу хату. А Мелашка, всі знають, чепурна баба. І раптом:

— Боже мій,— стурбувалася вдова,— поділки як вистріпалися, а дома й не згадала — забула!..

— Заходьте, Меланіє Прохорівно, заходьте! — припрошував на порозі Рудик.

Аж здивувалася вдова з Рудиків — такі вони гостинні й раді були Мелашці. Спритна на розум, вона подумала собі: "Дочку, мабуть, заміж змовили, та треба, видно, зробити щось Рудикам з приданого негайне". Ото вони й упадають коло неї...

Коли Мелашка сіла на лаві, Рудики — Петро й Христя — заговорили разом до неї обоє; Петро розважно здалеку повів річ, які тепер порядки настали — не дають зовсім хазяйнувати! То шарпають тебе податками й

облігаціями, то наймитів держать не дають — записуй його, реєструй у книги... А на чорта такий наймит-поденщик здався хазяїнові?!

Мелашка не сперечалася, а слухала; усі багачі — знала вдова — не люблять комуни до смерті, та й не дивувала Рудикам: чого їм було любити ту комуну, коли вона за бідних руку тягне?.. А вони ж, Рудики, на все село вельможні...

— Ви ще до колективу не записалися? — запитала Мелашку Христя.

— Та в мене ж тепер Михайло, хазяйнує,— відповідала вдова,— він і на сходку ходить, він уже за все дбає...

"Бояться багачі колективу...— подумала собі Мелашка.— А мені що! Як люди, так і я... Запишеться син до колективу, а я за ним хоч у воду піду!"

— Згадали ви оце, Меланіє Прохорівно, за Михайла свого... Дак знаєте, що я вам скажу? — це Рудик так.

— Що ж ви мені скажете? — стурбувалася Мелашка. Вона ж, здається, нічого проти не сказала? А багачам — знала — не хвали колективу... Задурняють.

Дивувало Меланжу, що Рудик так празниково величав її по батькові — ніколи ще так зроду ніхто не звертався до Мелашки!

— Тепер усе, Мелашко, навиворіт,— встряла раптом у розмову Христя.— Колись на змовини до молодої йшли, а ми вже — по-совєтському! Порадилися оце з Петром, що кращої пари нашій Наталці, як ваш Михайло, на світі ще не родило! Змовимо дітей, свахо, та нехай нам онуків родять... Правда? — запобігливо якось запитала Христя.

Вона пасла очима за найменшим рухом свого Петра: боялася сказати якусь дурницю. Пильно дивилася Петрові в очі, а заспокоїлася, коли помітила, як хитнув головою... Усе, мовляв, гаразд.

Мелашці не давали й слова мовити; не встигла скінчити Христя, як почав намовляти вдову Петро Рудик.

Він хмарний сидів кінець столу — все настільника рукою розгладжував. На Меланжу не зводив очей... Глухо-глухо, ніби в діжку, говорив Рудик:

— Я вам так скажу, Меланіє Прохорівно... Нам з вами зайшло вже сонце — два віки не жити. Комуна, самі знаєте, напосідає на колективізацію... Телися, хоч і не тільний! А я, Мелашко, не хочу своє добро чорту в зуби давати... Не хочу! Я все добро своє, чуєте, Мелашко, усе до дріб’язку — дочці своїй віддам! Коні, вози, скрині — усе сьогодні ж до вашої комори переправлю... Наталка моя — дівка без ганджу. Її навіть сватав колись Шовкуненків студент... Та мені паничі ті, правду кажучи, не до серця. Діди й прадіди, думаю, хліборобили, а дочка в пани попнеться?.. Хай не цурається коло святого хліба впадати... Набивався мені в зяті й Кашуба — на змовини приходив уже... А я так подумав собі: хватить у мене свого багатства — не потрібне мені Кашубине!..

А ваш Михайло, хай здоров буде, царював би з Наталкою, а не живі Михайло, знаю, з вашого послуху не вийшов: яка ваша рада буде, так і поглаголить... Зап’ємо сьогодні змовини, запряжу коні — гайда Наталчину скриню до молодого! То яка ваша думка? Треба, по-моєму, рятувати одне одного.

Рудик неохоче якось, мляво скінчив останні слова.

Коли говорив, то з думки йому не сходила в’їдлива Кашубиха. На все село, подумав, роздзвонить, що він, Петро Рудик, з переляку дочку заміж змовив... Найшов собі свашку — Мелашку підстріпану!..

Петро й Христя не дивилися в очі одне одному,— такий сором, така наруга їм... Перші дочкою набивалися!

Обоє чекали на Мелащину згоду.

А в Мелашки, коли слухала Рудиків, одно на мислі: "Як змовляють, то сто коней дають, а як змовлять, то чортма і одного!"

Вона, звичайно, не посміла сказати цього Рудикам, бо й сама вдова не знала ще гаразд, що їй слід відказати на змовини весільні. Таке багатство їй обіцяють — з кіньми й возами,— аж страшно слухати. У Мелашки глибоко десь, на одну лишь мить, виринула була дивна думка: р о з б а г а т і т и. Хіба-таки їй вік прожити у злиднях?.. Щастя ж на порозі стоїть...

А з думки не сходило інше: хіба вона, Мелашка, рівня Рудикам, що вони дочкою набиваються? Не прийшла б колективізація, то зроду-віку Рудики й не згадали б за її Михайла... А то впадають коло неї. А Петро все кіньми й возами вихваляється, наче Михайлові з тими кіньми жити!

— Як вам сказати,— мовила тихо Мелашка.— Ручатися за Михайла не буду. Його добра воля: хоче — хай сватає вашу Наталку, як вона піде за його. А тільки коні й вози ваші, Петре, ні до чого тут. Ви ж, здається мені, сина мого єднаєте, а не коні з возами? Я не ганю дочки вашої... Але ви, Петре, пробачте мені на слові, таке говорили, що мені слухать соромно було. Добре знаєте, що я з трудів своїх вік уже прожила,— мені тими кіньми не їздити,— а все-таки... переховувати чуже добро я не буду. Вам колектив не потрібний, а мені — не знаю ще: я к л ю д и, т а к і я.

Христя скипіла з люті... Вона ніколи не сподівалася на таку наругу з вуст Козленкової Мелашки — отієї Мелашки, що раз на рік, може, сало їсть! Христя дивилася на вистріпані поділки Мелащиної сорочки, не втерпіла:

— Убогість вас, Мелашко, засліпила. Ви вік прожили у своїй злидоті, шматка хліба до пуття не з’їли, а ми ж вам у комору все своє добро звозимо!.. Родаємося з вами. Дивлюся на вашу сорочку й думаю: зроду Мелашка тонкої сорочки не носила — усе в товстих ходить, а візьме Наталку — в тонкій танцюватиме! У Наталки ж повна скриня того добра: вік цілий я дбала за ту скриню. Аж віко в ній тріщить...

— Не треба, Христе,— з обуренням у голосі сказав Петро. Він, не зводячи очей на Меланжу, голосно промовив на всю хату:

— Люди не брешуть: чешися кінь з конем, віл з волом.— Підвів на Меланжу гнівом розпалені очі й додав: — А свиня — в тин, як нема з ким!..

Мелашка розгнівалася; у гніві свому забула за покору... Не думала більше, чи пристати їй на змовини, не вагалася й не запобігала ласки. Вона все зрозуміла. Підвівшись з лави, Мелашка хитнула Христі головою — вклонилася нібито — і, хвилюючись, тремтячим голосом проказала:

— Я, Христе, не прийшла сюди, щоб мою вбогість тут попрікали, щоб мені очі кололи тонкими сорочками. Пани, Христе, в шовках ходили, а ви тонким полотном вихваляєтеся!..

Рудик теж устав з лави і стояв посеред хати блідо-сизий; він підступив до Мелашки на два кроки — стояв близько обличчя, бо високий був на зріст.

Мелашка, задкуючи до дверей, з острахом думала: "Ще з доброго дива наб’є в хаті... Пам’ятай, небого, змовини весільні до самої смерті!.."

Рудик нахилився близько Мелащиного обличчя... В очах йому — бачила Мелашка — застиг такий жаль якийсь і злоба...

"Ударить",— промайнула в Мелашки думка,— і вдова мивоволі підняла свою руку на рівень вуха.

— Дайте мені, Мелашко, слово, що ви нікому за наші змовини й слова ніде не дзєкнете!.. А за коні й добро моє,— я дуже вас прошу,— ви нічого не чули...

— Мені ваші коні й вози, Петре, не потрібні,— голосно промовила Мелашка й бистро, "на добраніч" не сказавши, вийшла з хати.

На порозі вона зустрілася з Наталкою: дівка несла на тарілці сало, різане скибками, а в лівій руці — пляшку червоної, з осені настояної на вишнях, наливки...

За Мелашкою ніхто з Рудиків не вийшов з хати.

"Хто б подумав: старчиха, наймит людський, на змовини з хазяїном не стала?.."

І Петро Рудик вдруге залаяв люто всі порядки на світі, комуну й голоту разом.

Стояв на подвір'ї непорушно, ніби з каменю тесаний... А над головою Рудикові, вергаючи хмарами, проходила темна вітряна ніч.

"Суховій дме...— Повернув голову до хатніх вікон, чи позапинала Христя вікна? — Так, позапинала..."

Він, Рудик, дав жінкам на цілу ніч роботу: ховати й пакувати добро. У хаті такий розгардіяш, аж голова Петрові взялася жаром. Стояв непорушно і говорив стиха сам до себе:

— Радив Кашубові, а довелося самому робити... Подумати тільки: старчиха, наймит людський, на змовини з хазяїном не стала!..

Петро пішов до коней — треба всипати їм лишню порцію вівса. Він любив коні і кохав їх, як діти... Стайню держав у такому порядкові, як у німців на степу: на помості, вибілена й затишна, з маленькими вікнами вгорі,— Рудикова стайня справедливо мала славу на все село... Любив свої коні Петро Рудик!

Він засипав коням вівса, погладив їм сизо-вороні гриви, а далі став коло порога і довго не виходив із стайні. Держав у руках замок.

Все йому весілля Наталчине верзлося. Дивно Рудикові: давно колись — на одному весіллі — він чув пісню; слова з пісні загубилися — не пам’ятав гаразд,— проте добре знав мотив тієї пісні... Її запивали — пам’ятає Рудик — медом:

Мої коні, сідлані, готові,

Стоять на припоні...

Такі, здається Рудикові, були слова тієї пісні. І чого вона приверзлася йому на пам’ять, пісня ця?

З жалю чи просто так Петро впустив з рук замок. Він не шукав його під ногами, не нахилявся навіть: "Хазяйство гине... А замок?.."

Рудик безнадійно махнув у просторінь рукою і нервово причинив хвіртку стайні. Стояв і довго слухав на подвір’ї, як десь на селі валували собаки...

Вітер заносив у вуха Рудикові глухе й далеке гавкання псів: гав, гав, гав-уй...

"І чого вони юрмують?.."

Підійшов до ліси у воротях і наставив на дорогу вухо, прислухався.

На Рудиковій вулиці — тиша, мертва тиша; собаки гавкають десь на селі, а пора ж така, дивується Рудик, коли все навкруги спить мертвим сном... З хатніх вікон ясно чути Рудикові: плаче й приказує щось Христя. За вітром не чути слів, не вловити їх...

На горі, поскрипуючи крилами, меле вітряк: гер, гер, гер...

"Хай меле цілу ніч",— мляво подумав Рудик.

Він обережно, по-злодійському, рушив до клуні; коли переходив подвір’я, то все оглядався на замкнені ворота, а ногами ступав легко, мов той кіт на траві. У руках тримав ліхтар і сокиру. Ліхтаря погасив ще в стайні, щоб не метляти світлом на подвір’ї... Все за Мелашку думав: "Три чисниці їй до смерті, а вона за гонор згадала! Гади! "Як люди, так і я!" Боїться, не знає, на яку ступити... Дурний, а вже старий! Треба було залякати її панщиною, а тоді вже на змовини річ навертати, а я — за шерстю, гладенько..."

Зачинив у шальованій клуні ворота і засвітив ліхтаря. Скупе світло упало на горбату віялку, накриту брезентом, на блискучі триби січкарні, а коли підняв ліхтаря вище трохи — на трієра...

Рудик підійшов до січкарні; ліхтаря поставив на току, у руки взяв сокиру і розмахнувся — на всю силу хотів рубнути блискучі триби.

— Так по-дурному не роблять,— сказав.

Тоді дістав з полиці над ворітьми скриньку з ключами і обценьками.

Вигвинчував з машини найтендітніші частини і клав їх обережно, по-хазяйському, на тік; деякі відкладав набік, а ті, що були на току, закладав між блискучі зуби трибів...

Криця скреготала й сковзалася... Рудик крутив колесо січкарні рукою, а на тік кришилися залізні зуби. Так годину руйнував машини.

Коли ворота в клуню прочинила Наталка, Рудик, схопив у руки сокиру і стояв перед дочкою, готовий до удару.

— Ідіть у хату: мати кличуть...

— Ти мене налякала, дочко, аж тіло затрусилося,— сказав схвильований Рудик.— Думав, ідуть уже по душу...

Він погасив ліхтаря, взяв у руки брезента з віялки і рушив за дочкою.

У хаті застав вісім мішків, з верхом натоптаних одежею, полотном, крамом, ременем... Коло полу зіяли дві порожні скрині: Наталчина й Христі.

А Христя усе бідкалася, що багато добра ще лишається... Вона за всяку ціну хоче покласти на воза Наталчині подушки, щоб не досталися стерву якомусь подушки з пуху гусиного!

Рудик зупинив Христю рухом руки.

— Ради бога,— сказав він,— без плачу... Роби, що наказую.

Обвів очима ще раз порожні скрині, мішки посеред хати... Очі стуманіли Рудикові. Невістка, Христя й Наталка чекали наказу — всі три не рушали з місця.

Рудик підійшов до невістки.

— Є в мене, дочко, один дідок на степу... Наталка пам’ятає його, Кашуби колись пасікою в його саду стояли. Рушайте з Наталкою до нього. З кіньми додому не повертайтеся. Коні в нас, хвалити бога, добрі: ви ще до світу проскочите Козленків хутір... Все, здається. Я запрягаю коні.

Петро Рудик підвів голову на піч. На каганець звисала білолоба голова онука; хлопець, наляканий хатнім гармидером, ліг рано спати. Петро послухав хвилину: міцно спить онук.

— Ти ж, Христе, накажи завтра хлопцю, щоб не був мені дурний...

...У глупу ніч, хмарну й вітряну, коли на степу ще біліють латки снігу, Петро Рудик вирядив за ворота дочку й невістку. Мішки на возі укрив брезентом з віялки, туго перев’язав їх навхрест, зверху наклав пахучого лугового сіна ще й батога Наталці дав... А сам,— скільки їздив, пам’ятає, — ніколи не брав батога на свої коні!

Коні, легко доторкаючись копитами землі, помчали Рудикового воза степовою дорогою.

Христя стояла поруч Петра і все смикала його за рукав, щоб ішов у хату... Пора вже спати...

Петро провів жінку до ганку й звелів їй укладатися спати. Вона знемоглася за ніч, хай спить собі... А йому, Петрові, треба посидіти трохи на ганку, бо так чогось розболілась йому голова, що біль той аж у скивиці коле.

— Гаси каганець і лягай собі...

Рудик не спам’ятався, як заснув. Закрив повіки очей, схилився на ганку на стовпця і спав, здавалося, міцно-міцно. У вуха Петрові підсвистував вітер, тоді відкотив коміра: зробив собі затишок.

...Здалеку десь, у глибині яру, ясно чув, гриміла весільна музика... Це йде його, Петра Рудика, весільний поїзд. Сивогриві коні мчать Наталку на Козленків хутір...

— І чого він, дурний, б’є пужалном коні,— питається у возниці Рудик, — коли коні летять, як змії?..

Степом курява, степом гук і крик.

Христя ввижається — стоїть з іконами на воротях; на ній сяє жовтогарячий корсет, плисом чорним облямований. Вона з докором дивиться у вічі Петрові — не радіє з весілля... А бубон гуде вже близько воріт, на всі голоси виводять пісні весільні дружки й свахи — дорогу молодому до тещі приспівують.

І раптом, ніби струна на скрипці урвалася, замовкли коло воріт музики.

— Усі чекають на материне й батькове благословення,— чує Рудик невідомий голос.

Він шукає у натовпі Мелашку... Дивується: Мелашка не товпиться коло воріт, а стоїть — у благенькій кофті — далеко на моріжку, на зеленій, мов рута, траві... Рудик посміхається до вдови...

— На змовини не хотіла стати, а весілля справляє,— стиха каже він Христі.

Степом курява, степом гук і крик:

— Несуть! Несуть! — З усіх ніг біжать вподовж вулиці діти: попереду білолобий онук найпрудкіше...

— До нас, діду!

І далеко майорить Рудикові під ясним сонцем корогва з покрасою. Він пильно вдивляється на дорогу — чує, лопотить під вітроом корогва.

А з боку корогви, аж дивує Рудик, виступає Скрекотень... Не розуміє Рудик, хто його, ворога, запросив на весілля?

Примруживши очі, він пильно вдивляється на дорогу: вітер і курява... Музики, з цимбалів забринівши, знову заграли весільної.

А Скрекотень, розмахуючи мотузкою в руці, стоїть під ворітьми — недалеко Рудика — і підтанцьовує...

Покраса червона лопотить над головою Мелашки, Рудик сміється.

— Прийшли на весілля незаможники...

Тоді простягає руку і, голосно, щоб усі чули й знали, кричить:

— Пожалуйте, господа невозможні! Прошу...

Струснувшись усім тілом, Рудик кидається зо сну. Підводиться, виходить на подвір’я й довго стоїть непорушно, ніби з каменю тесаний...

Вітряк більше не гергає — не меле; з гори — видно Рудикові — сходить униз наймит; запорошений мукою, він чітко вимальовується серед голого дерева в саду. Чути важку ходу його.

Петро Рудик прислухається: на селі все ще валують собаки, і вітер заносить у вуха Рудикові глухе й далеке: гав, гав, гав-уй...

1930